

**ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ПИТАННЯ УКЛАДАННЯ
БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ ТА ПОЛЕМІКИ ЩОДО НЕЇ НА ОСНОВІ
НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ
ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ**

У статті автором проведено аналіз джерельної бази з питання укладання Берестейської унії та полеміки щодо неї на основі неопублікованих наукових праць представників Київської Духовної Академії.

Ключові слова: *Берестейська унія, полемічна література, Київська Духовна Академія.*

В статье автором проведен анализ источниковой базы по вопросу заключения Брестской унии и полемике относительно нее на основе неопубликованных научных трудов представителей Киевской Духовной Академии.

Ключевые слова: *Брестская уния, полемическая литература, Киевская Духовная Академия.*

In the article the author has conducted the analysis historical sources base for the themes of conclusion the Union of Brest and description of the polemic literature, based on unpublished researches of the Kievan Teological Academy's scientists.

Key words: *the Union of Brest, the polemic literature, the Kievan Teological Academy.*

Міжконфесійно-церковні відносини в Україні були та залишаються в центрі уваги науковців, завдяки постійному зростанню ролі релігійного фактора у всіх сферах суспільно-політичного життя країни. Значний вплив на становлення та розвиток українських церковно-релігійних традицій, перш за все, мали довготривалі суперечності між греко-православною та римо-

католицькою Церквою. За останні десятиліття в Україні була опублікована низка студій різного рівня, присвячених одній з найдраматичніших тем у житті українського православ'я – ліквідації церковної ієрархії внаслідок укладання унії в Бресті кінця XVI століття [18; 21].

Різноманітність дискусій довкола історичних подій та явищ, пов'язаних з православно-католицьким діалогом періоду «українського відродження» потребує розгляду даної проблеми під призмою концепцій наукової еліти попередніх епох, зокрема представників Київської Духовної Академії, як навчально-просвітнього осередку XIX – початку XX століть.

Основною місією цього провідного інтелектуального центру України, в якому вперше почали систематично викладати і розробляти весь комплекс історично-церковних дисциплін, була пропаганда самобутнього національного розвитку руського народу, шляхом захисту православ'я. Тому висвітлення проблеми укладання церковної унії між православними та католиками, а також подальшої полеміки щодо її наслідків, стала однією з наріжних в науковій діяльності Київської Духовної Академії.

Водночас з цим, в сучасному українському релігієзнавстві відсутні ґрунтовні дослідження наукової спадщини як професорсько-викладацького складу, так і студентства Київської Духовної Академії у висвітленні даного питання.

Тому метою даного дослідження є висвітлення репрезентативних можливостей джерел вивчення питання укладання Берестейської унії та полеміки щодо неї на базі наукових праць представників Київської Духовної Академії кінця XIX століття.

Джерельну базу вивчення зазначеної проблеми становить широкий масив різних неопублікованих та опублікованих джерел.

Першу групу джерельної бази дослідження становлять неопубліковані дисертаційні дослідження студентів Київської Духовної Академії кінця XIX – початку XX століття, що знаходяться у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (Ф. № 304. Дисертації

студентів Київської Духовної Академії). Фонд містить 2502 дисертаційних досліджень та умовно розподіляється за тематикою на богословські, церковно-історичні та літературно-філософські. Серед значного масиву робіт на церковно-історичну тематику для характеристики даного наукового дослідження належать рукописні дисертації трьох груп:

1) дослідження, які в загальному описують проблему укладання Берестейської унії та значення полемічної літератури у висвітленні результатів її введення;

2) роботи, які предметом дослідження мають характеристику стану Київської митрополії кінця XVI століття та потреби церковного реформування;

3) дослідження, присвячені творчості полемістів чи характеристиці полемічних творів кінця XVI – першої половини XVII століття.

До першої підгрупи рукописних джерел належать такі дисертаційні дослідження студентів Київської Духовної Академії: «Взгляд на унию, бывшую в Юго-Западной России» (1851) Феофана Лебединцева, «Униатские соборы (1596-1839 гг.)» (1882) Івана Стрельбицького, «Литературная полемика (между православными и латино-униатами), возникшая по поводу восстановления иерусалимским патриархом Феофаном южно-русской (православной) иерархии» (1884) Максима Михалевича, «Южнорусский противокатолический сборник 1596 года в связи с другими подобными сборниками» (1888) Сергія Нестеровського, «Отношение папского престола к униатской и православной церкви в Западной России при папе Урбане VIII (1623-1649)» (1895) Миколи Смольського, «Вопрос о главенстве Папы в Южно-русской богословско-полемической литературе» (1898) Григорія Шивачьова, «Западно-русская греко-униатская церковь в первую четверть века ее существования (1596-1620 гг.)» (1909) Савви Петруневича та «Западно-русские полемические сочинения по вопросу о восстановлении православной иерархии в Западной Руси в 1620 г.» (1909) Павла Подвисоцького [11].

В цілому, дослідники укладання Берестейської унії розглядали факт прийняття унії як закономірний наслідок кризового стану Київської митрополії. Зокрема І. Стрельбицький, аналізуючи основні причини укладання церковної унії 1596 року, головною називає не агресивну політику Польщі у встановленні союзу між католиками-поляками та литовцями-православними, а моральний занепад вищої церковної ієрархії [6, с. 118]. Таким чином, православна церква для того, щоб вийти з кризового незадовільного становища мала пройти чотири етапи до власного відродження: 1) отримати покарання церковною унією; 2) «очиститись» від відступників від віри; 3) проявити твердість та терпимість у відстоюванні віри та 4) прийняти зовнішні зміни як позитивні, внаслідок відділення від Речі Посполитої в XVII столітті [7, с. 84].

Окрім того, представники Київської Духовної Академії аналізують становище уніатської церкви на території України та Білорусії початку XVII століття. Незважаючи на факт укладання Берестейської унії, яка мала реформувати внутрішній церковний устрій руської церкви та вивести з кризового становища Київську митрополію, греко-уніатська церква в перших десятиліттях свого існування перебувала в незадовільному матеріально-майновому становищі та страждала від просвітницького невігластва священнослужителів [15, с. 260; 8, с. 574].

Суттєвим доповненням до опису основних аспектів внутрішньоцерковного функціонування Київської митрополії в кінці XVI століття є студентські дисертаційні роботи Герасима Нарбекова «О разделении русской митрополии на Литовскую и Московскую» (1849), Порфирія Вознесенського «О состоянии православия и православных в Западной России от нашествия монголов до введения унии» (1851), Даниїла Синицького «Характер церковного управления в Юго-Западной Руси перед Бреской Унией» (1861), Олексія Конського «О праве патронатства в Юго-Западной России в XVI веке» (1867), Михайла Ганицького «Характеристика римско-католической иерархии в Польше XVI в.» (1867), Андрія

Борзаковського «Западно-русские клиросы от разделения митрополии до введения унии (конца XVI и в начале XVII вв.)» (1872) та Мина Поліхроні-Кіоселі «Епархиальное управление в русской церкви до XVIII века» (1891) [11].

Характеристика стану православної та уніатської церкви кінця XVI – початку XVII століття у наукових працях представників Київської духовної академії нероздільно пов'язана з аналізом полемічної літератури, адже вона надає надзвичайно багатий матеріал для історика, дозволяє йому вивчати не лише зовнішні причини, але і «пружини здійснених в діях унії фактів» [8, с. 570].

Полемічна література була важливим способом боротьби православної церкви проти унії та ознакою належного просвітницького стану руського народу кінця XVI століття [8, с. 402]. Адже запевняння, розмірковування та полемізування у формі проповідей, публікацій, брошур, послань і цілих творів були цивілізованим методом протесту проти результатів введення унії.

Наступним моментом трактування полемічної літератури став розгляд її як джерела вивчення релігійно-морального занепаду православної церкви кінця XVI століття. Полеміка була найкращою формою доведення певної позиції, адже тексти писалися з захопленням, часто без будь-яких морально-етичних обмежень на зразок сучасних законів про відповідальність за наклеп [22]. В контексті укладання церковної унії 1596 року, вона містила не завжди толерантні заяви полемістів православного та уніатського таборів щодо своїх адресатів, адже чим більше вони заглиблювались до виконання полемічних цілей, тим частіше зазначали про «темні сторони» своїх опонентів. В даному виді літератури можна було побачити як анекдоти, так і самі брудні образи [6, с. 119].

Не менш важливе значення для студентів та викладачів Київської Духовної Академії мала характеристика тематичного наповнення полемічної літератури. На думку Сергія Нестеровського, полемічні трактати мали різний

характер: одні мали статті виключно полемічного характеру і мали безпосередньою метою – «викриття та присоромлення латинян»; інші матеріали мали лише енциклопедичний, морально-аскетичний та частково історичний характер. Дослідник визначає два основних питання, які були предметом для обговорення православними полемістами кінця XVI століття: 1) питання про час і причини відділення Римської церкви від вселенської; 2) питання про «блуди» (відхилення) латинян, за які вони були відлучені від вселенської церкви і заслуговували справедливого несхвалення з позиції православних [14, с. 33-34].

В цілому, полеміка кінця XVI – початку XVII століття висвітлювала низку найрізноманітніших питань, але серед найбільш обговорюваними були: 1) боротьба з популяризацією протестантських поглядів у литовсько-польському середовищі; 2) бажання римського престолу підпорядкувати православну церкву; 3) пропагування введення єдиного нового григоріанського календаря для регламентування церковно-релігійних свят в Православній церкві Речі Посполитої після 1582 року [6, с. 2-3].

Основною метою дослідницької роботи представників Київської Духовної Академії стало обґрунтування тенденційності проунійної та об'єктивності православної полеміки. Випускники Київської Духовної Академії при розгляді полемічної спадщини досить описово, без додаткової деталізації трактували значення уніатських полемічних творів. Зокрема, ні «Оборона унії» Льва Кревзи, ні «Гармонія» Іпатія Потія, ні полемічні твори Мелетія Смотрицького, після його переходу в унію, окрім викладу змісту не отримали аналітичної довідки [8; 9; 10; 16]. Причиною такого ставлення до уніатської полемічної літератури був її несамотійний характер [8, с. 623].

Поряд з цим, авторитет православних полемістів визнавався студентами Київської Духовної Академії повністю. Найбільше визнання серед православних полемістів мали острозькі книжники, яких називали «першими справжніми полемістами, які здійснили вдалу спробу захисту православ'я від католицьких реформ у церковно-релігійній сфері». Окрім

того, вони надали характеристику «Острожському училищу на юго-западе Русі» як єдиному осередку в якому могли виховати і підготувати осіб, здатних вести гідну полемічну боротьбу з сильними противниками [9, с. 42].

Найбільшим рівнем популярності у студентів Київської Духовної Академії визначалась полемічна спадщина Івана Вишенського, Христофора Фіلالета, Мелетія Смотрицького, авторів «Палінодії» та «Перестороги». Про це достовірно свідчать окремі дисертаційні дослідження, присвячені творчості православним полемістам. До таких наукових розвідок варто віднести праці Михайла Флоренсова «Палинодия Захария Копыстенского» (1873), Сергія Лебедева «Иоанн Вишенский и его послания» (1873), Миколи Зіміна «Западно-русское историко-полемическое сочинение «Пересторога» (1878), Стефана Шафаревича «О западно-русском полемическом сочинении «Уния альбо выкладъ преднейших артыкулов к одноченью греков с костелом рымским належащих» (1878), Івана Макаревича «Исследование об Антиррисисе, историко-полемическом сочинении, направленном против Апокрисиса Христофора Филалета» (1879), Івана Балевича «Иоанн Вишенский и его неизданные сочинения» (1884), Афанасія Беяновського «Стефан Зизаний» (1886), Дмитрія Медведєва «Книжица Клирика Острожского Василия» (1886) та Клавдія Сендульського «Иоанн Вишенский и его сочинения» (1887) [11].

Варто зауважити, що неопубліковані дисертаційні дослідження мають досить суб'єктивний характер, ідеологічне та конфесійне забарвлення та вимагають критичного вивчення.

Також в фондах Інституту рукопису знаходяться рукописні праці, статті та рецензії викладачів Київської Духовної Академії Тітова Федора Івановича та Голубєва Степана Тимофійовича (Ф. 195. № 17; I, № 52; Ф. 175. № 34 та Ф. 155. № 2-3), частково присвячені проблемі укладання Берестейської унії та характеристиці полеміки довкола неї [1; 2; 4; 5].

Другу групу неопублікованих джерел становлять документальні джерела, пов'язані з діяльністю Київської Духовної Академії (Ф. № 160.

Київська Духовна Академія): списки, листи, нариси, конспекти, курси лекцій викладачів та документи господарсько-адміністративного характеру. Даний фонд складається з 2960 унікальних документів, які доповнюють інформацію про значення Київської Духовної Академії як вищого духовного навчального закладу наукового осередку на території Російської Імперії.

У зазначеному фонді зібрані рукописні виписки з книг гродських воеводств про захоплення монастирських земель часів проголошення церковної унії кінця XVI століття, які можуть наочно репрезентувати досить неблагонадійний стан православної та уніатської церкви в Речі Посполитій в перші десятиліття свого існування: 1) № 680 «Выпись с книг гродских воеводства киевского о жалобе митрополита киевского на Семена Рожновского за наезд и разорение имения Выдубецкого монастыря. 1570 г.»; 2) № 681 «Запись объяснений Семена Рожновского по поводу обвинений его в наезде на владения Выдубецкого монастыря. 1576 г.»; 3) № 684 «Выпись с книг гродских киевских о жалобе митрополита киевского на Семена Рожновского и его разбойников, грабещих имения Софийского собора. 1583 г.»; 4) № 689-690 «Выпись с книг гродских воеводства киевского о жалобе митрополита киевского Ипатия Потия и игумена Выдубецкого монастыря Иосафа Быковского о наезде и разорении монастыря в с. Свиноedah Юрия Рожновского. 1605 г.»; 5) № 691 «Выпись с книг гродских воеводства киевского по жалобе митрополита Ипатия Потия и игумена Иосафа Быковского о наезде Ивана Максимовича на монастырские земли. 1605» [3].

Важливим документальним масивом джерельної бази дослідження також є актові документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, що допомагають зрозуміти становище православної церкви в умовах міжконфесійної боротьби в межах Речі Посполитої: 1) Ф. II – 21321-21384 «Акты шляхти, есть и акты к истории церкви. Выписи з книг актовых судових справ шляхетства». Унія. 1570-1780 рр. Волинь, Поділля. Копії половини XIX ст.; 2) Ф. II – 21314-21320 «Акты к истории церкви XVII-XVIII ст. Выписи з книг актовых: про слободу

софійську, постанову про одобрання православних церковей, биття попів селянами». Правобережна Україна. 1608-1714 рр. Копії половини XIX ст.; 3) Ф. II – 20889-20890. «Папери про суперечки Київських митрополитів 1628-1689 рр.» та 4) Ф. II, № 138. «До релігійних відносин православної віри та уніатства. 1633 р». Розпорядження короля Владислава IV. Копія XIX-XX ст. [12; 13].

Джерельну базу наукового дослідження доповнюють опубліковані видання полемічних творів антиунійних та проунійних письменників-полемістів. Значна частина текстів полемічних пам'яток знаходиться в «Памятниках полемической литературы Западной Руси» під загальною редакцією Петра Гільтербранта, виданих Російською Археографічною Комісією в Санкт-Петербурзі. Як зазначено в передмові до книги першої, тому четвертого, пам'ятники ці містять стародруковані твори, презентують чимало історичних фактів, а інколи і цілі документи. Ці твори відносяться до XVI та XVII ст. і давно вже стали бібліографічною рідкістю, інколи лише в одному екземплярі, тому упорядники томів ставлять їх на один рівень з рукописом або оригіналом [20, с. 3]. Окрім того, полемічні трактати кінця XVI – першої половини XVII століття входять до переліку «Памятников литературной полемики южно-руссов с латино-униатами», опублікованих в томі сьомому, частині першій «Архиву Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» (Київ, 1887), та «Пам'яток українсько-руської мови та літератури. Т.5: Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII віку», виданих Археологічною комісією Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 1906 року [17; 19].

Важливим джерелом історичної інформації є періодика, зокрема, «Труди Київської Духовної Академії» (1860-1917 років). В даному науковому часописі опубліковані важливі наукові розвідки викладачів та професорів Київської Духовної Академії, присвячені проблемі кризового стану Київської

митрополії кінця XVI століття та розгляду значення полемічної спадщини першої половини XVII століття.

Таким чином, запропонований аналіз джерельної бази до вивчення питання укладання Берестейської унії та полеміки щодо неї на основі наукових досліджень представників Київської Духовної Академії є достатньо репрезентативною та багатоплановою. Деякі з них частково використовуються в українських дослідженнях, але значна частина документів залучається до наукового обігу вперше.

Список використаних джерел та літератури:

1. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. І, № 52. Голубев С. Т. Рецензия на книгу Кояловича Михаила Иосифовича «Литовская церковная уния» [Рукопис] / С. Т. Голубев. – 12 арк.
2. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 155 № 2-3. Лебединцев Феофан. Отделение церкви западной от восточной [Рукопис] / Ф. Лебединцев. – 10 арк.
3. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 160. № 680-681; № 684; № 689-691. Выпись с книг гродских воеводства киевского... – 7 арк.
4. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 175, № 34. Титов Федор Иванович. Русская православная церковь в польско-литовском государстве в XVII-XVIII вв. [Рукопис] / Ф. И. Титов. – К., 1905. – Т.1: Западная Русь в борьбе за веру и народность.
5. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 194. № 17. Голубев С.Т. Иезуит Скарга. Полемическое сочинение православных против книги Скарги. Черновики [Рукопис] / С. Т. Голубев. – 5 арк.
6. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис 972. Стрельбицкий Иван. Униатские соборы (1596-1839 гг) [Рукопис] / И. Стрельбицкий. – К., 1882. – 392 стр.

7. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис. 179. Лебединцев Феофан. Взгляд на унию, бывшую в Юго-Западной России [Рукопис] / Ф. Лебединцев. – К., 1851. – 71 арк.

8. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис. 2060. Петрунович Савва, свящ. Западно-русская греко-униатская церков в первую четверть века ее существования (1596-1620 гг.) [Рукопис] / С. Петрунович. – К., 1909. – 666 стр.

9. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис. 2061. Подвысоцкий Павел. Западно-русские полемические сочинения по вопросу о восстановлении православной иерархии в Западной Руси в 1620 г. [Рукопис] / П. Подвысоцкий. – К., 1909. – 627 стр. + 33 стор. (прилож.).

10. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис. 981. Михалевич Максим. Литературная полемика (между православными и латино-униатами), возникшая по поводу востановления иерусалимским патриархом Феофаном южно-русской (православной) иерархии [Рукопис] / М. Михалевич. – К., 1884. – 215 стр.

11. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дисертації студентів Київської Духовної Академії. Дис. 1-2502 [Рукописи]. – К., 1849-1917.

12. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. № 138. До релігійних відносин православної віри та уніатства. 1633 р. Розпорядження короля Владислава IV. Копія XIX-XX ст. [Рукопис]. – 2 арк.

13. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Опр. 21314-21384. Акты к истории церкви XVII-XVIII ст. Виписи з книг актових [Рукопис]. – 72 арк.

14. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис. 1121. Нестеровский Сергей. Южнорусский противокатолический сборник 1596 года в связи с другими подобными сборниками. [Рукопис] / С. Нестеровский. – К., 1888. – 150 стр+V сторінок прилож.

15. ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис. 1410. Смольський Николай. Отношение папського престола к униатской и православной церкви

в Западной России при папе Урбане VIII (1623-1649) [Рукопис] / Н. Смольський. – К., 1895. – 343 стр.+11 стр. (вступ).

16. IP НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. 304. Дис. 1561. Шивачев Григорий. Вопрос о главенстве Папы в Южно-русской богословско-полемиической литературе [Рукопис] / Г. Шивачев. – К., 1898. – 345 стр.

17. Архив Южно-Западной России издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Ч. 1. Т. VII. : Памятники литературной полемики южноруссов с латино-униатами (XVI-XVII) [Текст] / изд. С. Голубев. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887. – 818 с.

18. Гудзяк, Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії [Текст] / Б. Гудзяк // Ковчег: збірник статей з церковної історії. – Ч. 1. – Львів, 1993. – С. 1-22.

19. Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в. [Текст] = Monumenta litterarum polemicarum exeuntis saec. XVI et ineuntis saec. XVII / упор. К. Студинський // Памятки українсько-руської мови і літератури (Археологічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка). – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1906. – Т.5.Т.1. – Стб. 250-302.

20. Памятники полемической литературы Западной Руси. Кн.1 [Текст] // Русская историческая библиотека. Т.4 / под ред. П. Гильтербрандта. – Санкт-Петербург: Археографическая комиссия, 1878. – 440 с.

21. Тимошенко, Л. Спірні питання історії Берестейської унії [Текст] / Л. Тимошенко // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст.» (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.): доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т.2. – С.53-70.

22. Шевченко, Ігор. Релігійна полемічна література в українсько-білоруських землях у XVI-XVII ст. [Електронний ресурс] / І. Шевченко // Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Режим доступу: [www.URL:http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm](http://litopys.org.ua/ishevch/ishev12.htm).

– Вперше опубліковано у Journal of Ukrainian Studies 17 (№ 1-2 (літо-зима 1992)). – С. 45-58. – Заголовок з екрану.